

Дмитро ГОНТА

НА ПАНЦИРНИКУ „ХОРТИЦЯ”

Пропонуємо увазі читачів публікацію одного з небагатьох мемуарних джерел з історії панцирних частин Армії УНР. Спомини сотника Д. Гонти, старшини бронепотяга "Хортиця", який у другій половині 1919 р. входив до складу 4-го панцирного відділу Армії УНР, становлять безперечний інтерес для дослідника. Крім того що присвячені маловивченій темі, вони цікаві ще й наявними в них відомостями про малознаний етап Визвольної війни – другу половину 1919 р. Автор докладно розповідає про події тогорічного серпня, коли Армія УНР і УГА визволили від більшовиків Правобережну Україну, описує здійснені восени операції проти російських білогвардійців на Поділлі тощо, при цьому подає численні важливі деталі. Усе це робить мемуарний твір Гонти цінним, з багатьох поглядів – незамінним джерелом з історії української збройної боротьби в 1919 р.

Текст споминів подаємо за першодруком з „Історичного календаря-альманаху Червоної калини на 1932 р.” (Львів, 1931).

По розформуванні Запорізької Січі панцирний дивізіон „Січі” перейшов у розпорядження штабу армії й був призначений до помочі частинам, що оперували на лінії Могилів – Жмеринка.

Захопивши Жмеринку при помочі Галицької армії, панцирники вирушили в напрямі Вапнярки. Першим рушив бронепотяг „Запорізька Січ”, збудований у кам'янецьких залізничних майстернях найпримітивнішим способом. На звичайнім помості (платформі) були зроблені

із шпал стіни, у стінах прорізані отвори для скорострільів¹, а спереду і ззаду – більші локи для гармат. Щоби змилити ворога, пофарбували його сіро-зеленою фарбою, аби виглядав, як правдивий бронепотяг.

Але „панцирник” „Запорізька Січ”, незважаючи на те, що його, пробивала звичайна крісова куля², не то гарматне стрільно³, був вигідний; дуже низький, творив він малу ціль для ворожих батарей.

І от на таким „панцирнику” довелося довгий час провадити бої з больше-

виками, які мали правдиві панцирники, так звані черепахи. Треба було мати шалену відвагу й залізні нерви, щоб з таким, як у нас називали, „солом'яним броневиком” змагатися й давати відсіч такому сильному ворогові. Але ми завсіди обурювались на таку назву і на кожному кроці доводили, що й на такому панцирнику зуміємо битись.

І не один був випадок, де приходилось атакувати два-три чудові російські панцирники.

Була велика віра у слухність наших визвольних змагань, а смерть щоб – вона й на печі знайде.

За прицільника був у нас Микола Липинський, б[увший] студент Катеринославського гірничого інституту, хлопець незвичайно відважний, що завдавав більшовикам багато шкоди. Він зголосився до Січі ще під час повстання проти гетьмана, бажаючи служити при батареї, перейшов усі бої з більшовицькими панцирниками, виходячи цілим із найбільших небезпек. Але вкінці його звалив тиф, з лікарні перевозять його до Галичини, опісля переходить до табору, в березні, в 1920 році, знову вирушає на Україну з 6-ю стрілецькою дивізією, але вже не як „наводчик”, а як діловод штабу, працює в канцелярії далеко в запіллі й тут гине від бомби, яку кинув ворожий літак.

Пригадую такий випадок, що трапився між станціями Крижопіль–Удниця.

Чудове подільське літо. Середина серпня 1919 р. Виходимо раненько на фронт, набравши води, палива для

паротяга, набоїв до гармат та скорострілів, добре прив'язуємо гармату шнурками до гаків, забитих у підлогу, щоби при стрілянні не вискочила з панцирника, й рушаємо з піснею.

В 5–6 верстах від ст. Рудниця стаємо. Спокій. Нараз із лісу висувуються два ворожі панцирники, один „Товариш Ленін” – незвичайно міцний, тяжкий панцирник, якого „не візьме й граната”, назви другого не пригадую.

У „Леніна” найболочіше місце – це передній отвір, де стоїть тяжка гармата. Крикнули „До бою!”, й починається герць не на життя, а на смерть. Сходимось на версту й засипаємо один другого гранатами. Як джмелі, шиплять навкруги стрільна, в Липинського очі палають завзягтям, наша гармата видає максимум вогню.

Навкруги рвуться, ось перед нами розірвались ворожі гранати, засипаючи уламками й піском, ушкоджують трохи тор⁴, та нас не трапили, а якби були поцілили, то з нашого потяга лишилися би хіба тріски.

Бій іде... Біжимо в атаку. Липинський ціляє у найболочіше місце „Леніна”, і от нараз вибухає наша граната якраз в отворі під більшовицькою гарматою. Поцілили! Крик „Слава!” залунав на нашому панцирнику. „Ленін” втікає, ми переможці, женемося за ним.

На місці, де стояли ворожі панцирники, бачимо сліди крові, у нас все гаразд.

Посуваємося ближче до Рудниці, фронт наш далеко за нами, на саму

станцію не їдемо, бо від сторони Крижополя вона захищена лісами, то просуватися вперед небезпечно.

Стаємо в закритті й по мапі обстрілюємо станцію, де по відомостях стояли ворожі ешелони.

З-за лісу пробує показатись другий ворожий танцирник, але ми даємо йому відчутти гранатою, що бачимо, й він зникає.

До вечора маємо спокій. Вечором розкручуємо рейки в сторону ворога, а сами їдемо по воду й паливо.

Хлопці, як бджоли, обліпили танцирник, діляться вражіннями перебутого бою, навкрути жарти, сміх, і з піснею заїздимо на станцію Крижопіль, щоби запастися всім потрібним на завтра і, як почне світати, виїхати на фронт, зайнявши відповідне місце, з якого можна б було слідкувати за ворогом, не виявляючи себе.

Але поміж сміхом та жартами одна думка муляє й козаків і старшин: „Ех! Якби так дістати „черепакху“! Ми б їм ще не такого чосу дали...”

Не годиться на це тільки один Гайдамака*, а причина дуже проста: він кулеметчик і зі своїм „максимом” завсіди сидить на даху танцирника, бо там добре видко й можна стріляти на всі боки. А „черепакху” – це дурниця! Засадить тебе командант до буди, призначить одно вікно й роби що хочеш – повернутись не буде де... А тут на даху гарно, сонечко гріє, вітрець повіває й, головне, ніхто тобі не перешкоджає... Тут я сам собі пан...

* Козак, який прибув до нас з Гайдамацького полку і ніхто не знав його прізвища. – Прим. автора.

За пару день приходить на наш відтинок танцирник „Вільна Україна”. Найліпший український танцирник, який був захоплений у большевиків під час здобуття Жмеринки.

Разом з „Вільною Україною” робимо наскок на ст. Рудницю, де захоплюємо багато ешелонів з усяким майном, а заразом цілий потяг і військову майстерню, в якій дуже багато всяких частин від зброї.

Вирішили зараз же вивезти все майно в запілля. „Вільна Україна”, що має дуже міцний паротяг, зараз причіпляє до себе майстерню і ще пару десятків вагонів і тягне в напрямі ст. Крижопіль, а „Запорізька Січ”, залишивши варту біля потягів, виходить за станцію в напрямі ст. Попелюхи й обстрілює відходячих большевиків.

Стаємо в 7–8 верстах поза своїм фронтом. Розвідча команда дістає наказ оглянути місцевість, злазять з танцирника й готуються відходити в бік ворога. А я вилажу на дах танцирника і роздивляю далековидом⁵ місцевість, біля мене сидить Гайдамака з нерозлучним „максимом”.

Нараз із правого боку, по шляху від Рудниці, просто до нас прямують три їздці.

Як виявилось пізніше, це була большевицька стежа⁶, що взяла наш танцирник за свій.

Коли вони були від нас на яких 10 кроків і ми побачили, що це большевики, Гайдамака зараз до „максима”, але я забороняю стріляти, бо хо-

чу взяти вершників живими. Показую на миги стежникам, щоби брали, але вони не бачать, бо їздці від них заслонені купою зложених щитів, якими на зиму обставляють залізницю для охорони її від заметів.

Большевики ж, прочитавши напис, круто повертають коней на втьоки, але в цю мить зареготав „максим” і один із них зараз валиться з коня, а решта під градом куль втікає, за ними кінь без їздця.

Гайдамака зіскакує з броневика й підбігає до большевика, але той був уже мертвий.

За хвилину дивимося – летить стрілою кінь, що згубив свого пана, козаки кинулися ловити, але довгий час ганялися безуспішно, вкінці дали спокій. Коли ж відійшли від забитого, кінь зараз же прибіг, почав обнюхувати і тут його зловили.

На ніч ми залишили ст. Рудницю та вивезли з собою решту майна.

За пару день ворог дістав підкріплення, повів наступ і 3-я дивізія мусила залишити Крижопіль.

Нас перекинули на Христинівський напрямок, де оперувала Київська група от[амана] Ю. Тютюнника⁷.

На Христинівку зі жмеринських майстерень привезли передній вагон з большевицького панцирника, захопленого нами при здобутті Жмеринки. Це був великий залізний гарбель для перевозу вугілля, але большевики переробили його на панцирник, додаючи ще один поверх для кулеметів. Панцирник називався „7-ой Сум-

скої”. Цей-то большевицький панцирник і віддано нам. Треба було його охрестити. А що це було по арештуванні от[амана] Божка⁸ й розформуванні „Запорізької Січі”, то командир панцирного дивізіону „Січі”, перейменованого тепер на 4-й панцирний відділ⁹, полк[овник] Л., щоб оминати зв’язаної з отаманом назви, пропонував назву „Киянин”. Нам ця назва була не до вподоби, бо цілком нищила всю традицію нашого колишнього панцирника. Щоб зберегти стару славу, я предложив назву „Хортиця”, яку ухвалили й козаки, й командир.

Зараз же звернулися до залізничних майстерень, прийшли малярі і зробили напис на новім возі¹⁰, який ми тільки що дістали і причепили його до потяга, уставивши скоростріли і гармати.

За годину на сіро-зеленому полі красувалися зверху тризуб, по боках його три літери – У. Н. Р., а під ним – „Хортиця”.

За пару день „Хортицю” викликано до 3-ї Залізної дивізії, бо большевики, захопивши Крижопіль, наседали на Вапнярку.

На другий чи третій день дивізія робить протинаступ. „Хортиця” іде прикривати піхоту.

На большевиків робить вона застрашаюче вражіння, бо вони привикли бачити на цім відтинку маленьку „Запорізьку Січ”, і тому тримаються здалеку.

Але ми почуваємо себе погано, бо кожний здає собі справу, що великий панцирник – велика ціль, а захисту

мало, хоч, правда, цього вже проста куля з кріса не проб'є. А найбільше незадоволений Гайдамака. Йому вже тісно, нема сонця, повітря. Цілий час бурчить, всіх лає, а вибрав собі кулеметне вікно на поверсі над передньою гарматою, бо все ж таки там видніше. А найбільша морока була, поки затакав на поверх свого „максима”, прийшлося йому розбирати цілий кулемет і окремими частинами зносити на поверх.

Захоплюємо Крижопіль. Наша піхота, побачивши козаків і старшин з „Запорізької Січі”, підносить голову й, пізнавши старих товаришів, весело підсміхається.

Починаємо робити наскоки на червоних, а вони, бачачи нашу нахабність, свято переконані, що ми „черепаха”, й тому досить нам кинутись вперед, вони утікають.

Пригадую собі, раз большевики, набравши відваги, починають наступ двома панцирниками, але ми їх відбиваємо. В цій бійці ворожа граната попала в поверх „Хортиці”, де сидів Гайдамака зі своїм „максимом”, але шкоди великої не зробила, тільки Гайдамака клубком злетів униз, бо граната, розірвавшись наверху, мало не задавила його димом.

Як пізніше довідалися ми від залізничників, командант большевицького потяга дістав підвищення, а „наводчик” – золотий годинник, і з цього приводу большевики цілий день пиячили, не показуючися на фронт.

Яке ж було їх здивування, коли на другий день почався наступ і

„Хортиця” дала їм такого чосу, що мусили тікати аж на Рудницю. Вони ж були певні, що „Хортицю” знищили цілком.

На ст. Крижопіль захопили багато майна й полонених.

Дальше бої проходять успішно, страт у людях нема, одно зле – лютує тиф.

До нового панцирника вже привикли. „Хортицею” вже починають цікавитися, хлопці задоволені.

Але все-таки одно бажання не покидає нас: „Ех!... Якби нам дістати „черепаху”!..”

Готується наступ на Рудницю. „Хортиця” дістає наказ за всяку ціну захопити станцію, піхота наша з правого й лівого боку від залізниці, перед нами дві большевицькі „черепахи”, по відомостях, на ст. Рудниця – штаб фронту.

Вночі готуємо більшу кількість набоїв до гармат і скорострільів, а скоро світ, виходимо з ст. Крижополя й ідемо в напрямі Рудниці. На фронті гробова тиша, наші завдання – захопити большевиків неприготованими, а по змозі – навіть сплячими.

Настрій у хлопців бадьорий, незважаючи на тяжке завдання. Чути пісню „За горою сонце сходить, хлопці не зівайте”.

Спокійно, без стрілу, переходимо фронт. Розвідка здійснює большевицьку заставу, яка стояла в залізничній будці, в трох верстах від ст. Рудниця. Технічна сотня направляє розкручені рейки й за півгодини ми рушаємо вперед, підсуваємося до стан-

ції й відкриваємо ураганний вогонь по станції й потягах.

На станції паніка, більшовики у близьні вискакують з вагонів і починають тікати, ззаду в нас, на фронті, починається музика з гармат і скорострілів.

Вибиваємо зі станції частини піхоти, які ставлять невеликий опір, штаб більшевицький на повних парах відходить у напрямі ст. Попелюхи, за ним бронепотяг „черепаха” Одеського воен[ного] округу, ч. 3. Другий панцирник вийшов раніш.

В божевільнім захопленні лети-мо, стріляючи гранатами, вперед, цілий час ціляючи у штаб, який уті-кає попереду по тих самих шинах¹¹, що й панцирник, а на боки розстрі-люємо утікаючу піхоту.

Одна з наших гранат ушкоджує рейку і за мить бачимо, як вагони штабу полізли один на другий, а з розгону на штаб налітає ворожий броневик і також сходить з шин.

Ми стаємо й починаємо розстрі-лювати з гармат і скорострілів утіка-ючого ворога, Гайдамака пищить біля свого „максима” від захоплення. Більшевицький панцирник відпові-дає кількома стрілами, нарешті сти-хає, і з нього, і з штабу починають уті-кати товариші, як щурі з потопаючого пароплава. На їх щастя, недалеко був ліс, так що багатьом удалося сховати-ся між деревами. В більшевицькому панцирнику починають вибухати на-бої, він запалився від наших гранат.

Підходимо до катастрофи кроків на 200, дивлюсь в далековид, і о, ра-

дість! Передній віз панцирника стоїть на шинах, але всередині вибухають гарматні набої, задній віз зіскочив, а за ним і паротяг; потяг штабу в огні.

„Хлопці!.. „черепаха” наша!!!”

Підїздимо кроків на 30, обстрі-ляли з кулеметів ліс, з якого від часу до часу свистять кулі.

По хвилині зіскакую з „Хортиці”, за мною Гайдамака, залишивши навіть свого „максима”, й гарматчик Руденко. І хоч Гайдамака був воро-гом „черепахи”, проте, коли побачив, що вона в наших руках, не витримав і перший побіг до ворожого панцир-ника, дарма що справа ворог брав нас на мушку.

Але катастрофа сталася на на-сипу і тому можна було дійти до по-тяга з лівої сторони. По дорозі захо-плюємо два скоростріли, які боль-шевицька піхота, утікаючи, залиши-ла, й підбігаємо до панцирника.

Яке ж було наше вдоволення, ко-ли, підійшовши, бачимо, що дійсно задній віз панцирника стоїть на ши-нах. Дві гармати дивляться на нас зі своїх башт, з яких можна стріляти на всі 60 градусів, а крім того, з бор-тів виглядають 8 скорострілів. Нев-важаючи на те, що в возі вибухають набої, ліземо під потяг, між тарелі¹², й починаємо відчіпляти віз від паро-тяга. З великим трудом вдалося нам це зробити, бо паротяг зійшов з шин і тим затамував шрубку, якою стя-гається віз до воза, але нарешті ми втрюх таки подолали це.

Закликали „Хортицю”, яка піді-йшла, взяла на буксир „черепаху”,

відтягнула від решти потяга, зараз же залляли вогонь всередині. Оставивши варту біля гармат і скорострільів на „Хортиці”, частина козаків рушила до потяга штабу, де забрала накази, мапи й цілу канцелярію та багато іншого майна, навантаживши все це на „Хортицю”. Крім того, в однім із вагонів натрапили на якісь скрині. Відкривши одну, побачили консерви Одеської фабрики, а були там все пікантні речі, як сардинки, фарширований перець, кабачки, огірки, помідори й інші присмаки. Як видно, „товариші” не цуралися таких буржуазних присмак.

Набрали ми яких 30 скриньок, а в кожній було з сотню таких, а може, й більше, пуделок¹³. Тішаться козакки, як діти.

„Бачите, пане сотнику! Як добре, що наша „Хортиця” така велика, є де складати добро, придбане для нас большевиками, от як була „Січ”, де б ми це все складали?”...

„А дивіться! – відповідаю. – „Черепакха” ще менша від „Січі”, а чи ви проміняєте її на „Хортицю”?”

„Е, то що іншого! Та й нащо міняти, ми завеземо до Вапнярки, хай зараз полагождать, зроблять її „Хортицею” – і вже! А тільки той другий віз і паротяг нам також мусять віддати, бо ми ж його відбили в „товаришів”! Та певно не дамо нікому!.. Хто хоче собі мати „черепакху”, нехай відбере в „товаришів”.

За яку годину почала надтягати наша піхота, яка теж розбила большевиків.

З усіх боків лунали оклики „Слава Україні! Слава „Хортиці”!” Хлопці весело й задоволено підсміхалися, сидячи деякі на даху тільки що забраного панцирника. Разом з піхотою йшли обози з набоями й тачанки з кулеметами.

Коли це все наблизилось до катастрофи, то почали брати з возів штабу кому що потрібно.

Большевики ж, згуртувавшись в близьких лісах і бачачи, що наші частини зайняті розбіркою потяга, повели наступ, але завдяки „Хортиці” були відбиті, й, понісши великі втрати, мусили залишити свою спробу відібрати назад штаб.

Ще ніколи так влучно не стріляли гармати „Хортиці”, як у тім бою. Для більшої паніки стріляли по піхоті головно гранатами. Розриваючися, гранати робили багато гуку, та й попадання були такі гарні, що серце радувалося. „Хортиця” по прямій наводці при прицілі 20–25, себто на версту й менше, так нищила ворожу піхоту, що майже сама відбила ворожий наступ.

Надходить вечір. Большевики відступають. „Хортиця” відходить на Крижопіль і далі на Вапнярку, щоби завести відібраний панцирник, а на зміну їй приходить другий наш панцирник – „Вірний син України”.

На ст. Попелюхи большевики підмінують ешелони й панцирник, який у них опинився, щоби все це пустити в повітря, але УСС несподіваним наскоком займають Попелюхи, обійшовши ворога, й цим спаралізу-

вали його заміри. В наші руки дістається велике майно і другий новенький панцирник „ОВО, ч. 5”.

За пару день дістає наш панцирний відділ наказ зі штабу армії перекинутися на Христинівський напрям, на допомогу Київській групі. „Хортиця” зараз же вирушає на Христинівку, а на другий день має вирушити штаб відділу з постачанням та „Вірний син”.

По приїзді на Христинівку зголошують у от[амана] Тютюнника й дістаю приказ в тій хвилині вирушити в напрямі Звенигородки, де, по відомостях, мають переправлятися через залізницю большевицькі обози армії, яка оперувала на півдні, але, притиснута з одного боку нами, а з другого – добровольцями, пробивається на північ.

Вирушаємо. За ст. Яроваткою здибаємо ворожі частини з обозами, підсилені гарматами й скорострілами. Розпочинаємо бій, обози розпо-рошуються по полю, прямуючи до поблизького лісу. Большевицькі батареї стають на закриту позицію й сильним огнем осипають „Хортицю”. Бій тягнеться до вечора. Увечері зі станції Яроватка приїздить гінець з наказом негайно повернутися на Христинівку.

Вирушаємо зараз же.

На Христинівці довідуємося, що ми окружені большевиками з усіх боків, себто знищена залізниця на Козятин, Вапнярку, Умань, одинока ціла лінія в сторону Яроватки, звідки щойно прийшла „Хортиця”.

От[аман] Тютюнник скликає командантів окремих частин на нараду, щоб разом вирішити, в яким напрямі пробиватись. Крім багатьох старших полковників, тут зустрічаю от[амана] Волинця¹⁴, який на мене зробив дуже добре вражіння.

От[аман] Тютюнник пропонує запалити потяги, зірвати панцирники, яких у нас тут було три: „Великий Луг”, „Хортиця” й ще один, дуже примітивний, Київської групи, а самим вирушати піхотою на з’єднання з армією.

Прошу слова й пропоную не зривати панцирників, не палити ешелонів, а пробиватися в яким-небудь напрямі, але залізницею, й разом з собою вивезти все майно, якого у нас так бракує. Більшість мене піддержує, а особливо команданти панцирників, бо ж ми без панцирпотяга, як їздець без коня. Нарешті от[аман] Тютюнник згоджується й вибирає напрямом на Козятин.

Штаб Київської групи розробляє оперативний план і ще досвіта ціла група вирушає. Першим виходить „Великий Луг” з технічними сотнями, підсилений піхотою й кіннотою, за ними пара ешелонів, потім панцирник Київської групи, решта ешелонів; „Хортиця” прикриває відступ.

Їдемо, відбиваючися на всі боки, а заразом направляємо тор, який в багатьох місцях знищив ворог. Большевики, захоплені побідою, так близько підсувають свої гармати до залізниці, що, перекидаючи стрільна через нас, б’ють себе взаємно. І нам нарешті

вдається вирватися з цього кола з великими стратами.

„Хортиця” була в цій бійці досить пошарпана, двох козаків забито й шістьох ранених, передня гармата знищена.

Мусили зараз же відвезти козаків до Козятина у лікарню і направити панцирпотяг. В Козятині два дні після цього затримується „Хортиця”, опісля повертає до Київської групи, де веде дальші бої.

Приїхавши на станцію Монастирище, бачимо чудовий панцирний паротяг, а на нім напис „Хортиця”.

Всі козаки й старшини були дуже втішені цією несподіванкою. Паротяг, взятий нами під ст. Попелюхами, був перемальований, зроблено напис і зараз присланий нам. З цього ми дуже тішились, бо до цього часу у нас були паротяги звичайні, тягарові¹⁵, невеликих розмірів. Отже, діставши опанцирований, ми не знали, на яким ми небі, і з любов'ю оглядали його з усіх боків.

Я вже від довшого часу почував себе досить погано, починався тиф, але цілий час не надавав цьому значіння.

Київська група перейшла в наступ на большевиків і захопила назад ст. Христинівку. Ідемо вперед, доходимо до ст. Шпола. Тут тиф остаточно мене валить з ніг, і „Хортиця” завозить мене на Христинівку, куди з Вапнярки переїхав штаб відділу з похідною лікарнею.

За деякий час надходять із жмеринських майстерень два панцирні

вози зі взятого в большевиків панцирника „ОВО, ч. 3”, які поправили майстерні, поробивши написи „Хортиця”.

Штаб відділу викликає з фронту „Хортицю”, де вона стоїть уже проти денікінців під час перемир'я, щоби переставити гармати і скоростріли до нових опанцированих возів.

На крилах летить „Хортиця”, почувши цю радісну вістку. Приїхавши, зараз же починають переставляти гармати у нові башти.

На переломі хвороби я також виліз з потяга-шпиталю, щоби бути приявним при цім спорядженні. Так стає „Хортиця” малою твердинею, маючи 4 трицалевих¹⁶ гармати і 14 скорострілів. І пригадався мені той час, коли ми, захопивши від большевиків Підволочиська в травні 1919 р., по переїзді через Румунію, споряджали тут перший свій панцирник. Дістали якийсь старий залізний віз від вугілля, поставили на нього гармату без сошника, а тепер ми вже маємо правдивий панцирний поїзд.

За пару день вирушає „Хортиця” на фронт під команду пор[учника] Л., бо я їхати не можу.

Починаються бійки з москалями, але вже з білими, по всіх фронтах.

„Хортицю” перекидають на Вапнярку, а звідси на Рудницю, Попелюхи, де денікінці повели наступ. З денікінцями на залізниці стає тяжче битись. Проти нас два прекрасні панцирники, „Коршун” і „Новоросія”, з тяжкими й далекосяглими гарматами, а головне – вишколений

командний склад. На самім „Коршуні” сім старих полковників, а командантом сотник генштабу Магніцький, здається, поляк.

А в нас? В нас, навпаки, старі досвідчені фахівці, за невеликими виїмками, сиділи в заплілі, а призначались на такі тяжкі і відповідальні посади всякі хорунжі і підпоручники.

В таких випадках тільки одчайдушна відвага могла ставляти опір міцному, досвідченому противникові.

За деякий час тиф валить пор[учника] Л. і „Хортиця” переходить під команду хор[унжого] М.

В мене наступає криза, почуваю себе ніби краще, прошу дозволу в команданта відділу виїхати до „Хортиці”, не дозволяє, але нарешті дає дозвіл поїхати на пару днів, подивитися і повернути назад. – „Та де ж ви зможете там бути? Таж вами вітер гойдає!”

Але так чи інакше дозвіл є, з великою бідою дістаю паротяг, сідаю біля машиніста й рушаю на фронт. Приїздимо на останню станцію. Вечоріє. „Хортиця” десь напереді. На фронті спокій. Знаю дуже добре, що, як зовсім стемніє, мусить повернути на станцію, щоби набрати палива, води. Але ждати здається мені довго, так скучив за хлопцями, тому рушаю вперед, думаючи ще застати на місці, бо ще досить видко. Їдемо повним ходом, поспішаємо, дорога йде між лісом, нараз на закруті чуємо свисток, відповідаємо свистком, сам відвертаюсь плечима до кітла й починаю гальмувати; відвертаюсь на

те, щоб охороняти лице, якби при ударенні тріс котел.

Страшений тріск – і паротяг зіскочив зі шин, а заразом і задній віз у „Хортиці”, поза тим усе гаразд.

Зараз зіскакує технічна сотня з приладами і за дві години відїздимо на ст. Попелюхи, підпихаючи поперед себе знищений паротяг.

Лишаюся на „Хортиці”, доношу рапортом, що вступив в командування. На ранок починається бій, ворог навідає, ми відбиваємося, від часу до часу робимо несподівані наскоки. Розвідча сотня ходить на засідки і приводить полонених, починаємо потроху вбиратися в англійські одяги, якими була вивінувана¹⁷ денікінська армія.

Надходить холодна осінь, козаки зле убрані, тиф лютує далі, вже зломив і Гайдамаку, нема кому бурчати.

Роздобули величезний бутель, наповнили його спиртом 95 град[усів] „для технічних потреб”, і він від часу до часу гріє козацьку душу. Хлопці прозвали бутлю „батьком” і кожного разу, як привозять їжу на фронт, з’являється каптенармус і просить дозволу нахилити „батька”. Дозвіл звичайно дістає, зараз появляється відро з водою і кухоль, зроблений з гарматної гільзи, перехиляється „батько”, наїдивши кожному по „Марусин поясок”, бо в кухлі була видряпана мірка.

„Та розведіть, водою, бісові діти! – бувало кажу, – Бо там же 95 град[усів], пече!”

„Нічого! Воно всередині само перемішається!” – відповідають.

Бої продовжуються. На наш відтинок приходить Запорізький корпус. З ним ми давно разом не воювали і тому хочемо показати себе в бійках якнайкраще, бо ми також старі запорожці.

Дуже скоро завойовуємо їх симпатію, може, не так бійками, як спиртом та консервами, які в нас до цього часу ще є.

А помалу козаки щораз більше виглядають англійцями й цілком були б ними, якби не оселедці та шапки з червоними шликами.

Приїхавши якимось на ст. Крижопіль по паливо й воду, довідуємося, що сюди має приїхати Гол[овний] от[аман] С. В. Петлюра¹⁸. Козакам засвітилися очі від радості, бо Покійний користувався між усіма військовими великою пошаною.

„Пане сотнику! А чи до нас також прийде батько привітатись? Як ви думаєте? Бо ж він, певно, знає про „Хортицю“? Ми ж добре б'ємося? Га?..”

„Та думаю, що прийде! Але нам треба їхати на фронт! Та вже ж вечір надходить і там є „Вірний син“!”

„Ми вмить вичистимо „Хортицю”. Нехай батько побачить, яка вона гарна!.. Він же ще її не бачив”.

В душі я також вирішив почекаати Головного отамана, бо на фронті спокій, спшитися не було чого, а тут може щось цікавого довідаємося.

Іду до начальника станції, а хлопці вже мшють „Хортицю”. На станції кажуть, що потяг уже вийшов з Вапнярки. За хвилину з'являється на двірці¹⁹ делегація від жидів з хлі-

бом і сіллю, також вітати Гол[овного] отамана.

Раз-два упорядкували „Хортицю”, вирядилися в два ряди перед панцирником і чекаємо. Але знову була біда з хлопцями, всі вони хотіли побачити Гол[овного] отамана, а може, й перекинутись парою словами, а я на це не годився, бо деякі були дуже зле одягнені, й це робило негарне вражіння. Тому наказав тим, що були в англійських одягах, вирядитися в першому ряді, іншим – в другому, а хто цілком зле одягнений, залісти до панцирника і дивитися крізь кулеметні вікна.

Нарешті надійшов потяг. Гол[овний] отаман вийшов з вагона, а побачивши панцирник і виряджених козаків, зараз же підходить до нас. Команда: „Струнко! Вправо глянь! Панове старшини!” Підходжу зі звітом. За хвилину підходить Гол[овний] отаман до козаків. „Слава Україні!” – „Слава Україні! Слава!” – відповідають хлопці. Зачинає балачку з поодинокими козаками, ставить всякі питання, звідки, чи нема полтавців, як давно в українській армії? І все з усмішкою на устах. Козаки жваво відповідають.

Врешті звертається до мене. „Що ж це ти, сину? Робиш якісь угоди, а я й нічого не знаю?” – Почервонів, не розуміючи. „Та ось бачу, хлопці одягнені в англійські однострої! Звідки це?” – „Від денікінців, батьку! Вони дуже добрі люди і, як попадуть у полон, то з охотою обмінюються з хлопцями одягами!” Потім

Гол[овний] отаман оглянув „Хортицю”, дуже йому сподобалася, хоч ми дуже боялися, щоб не захотів полізти всередину, де сиділи наші нетяги.

Подякував за бої. „Працюйте, діти! Це все на користь Україні! Працюйте, не покладаючи рук, а як виженемо всіх ворогів поза наші межі, тоді будемо відпочивати!..” – „Слава Україні! Слава!” – кричали захоплені козаки. З цим Гол[овний] отаман відійшов. Команда: „Розійтись! Сідай!”, і „Хортиця” рушила на фронт, на зміну „Вірному синові”.

Після цього цілий тиждень тільки й було балачок, що про „батька”.

За пару днів денікінці повели наступ по всьому фронті. На наш відтинок приходять наші танконики, „Вільна Україна” і „Сух” – примітивний танконики 3-ї Залізної дивізії. В цей час ворожа кіннота зліва прориває наш фронт і в запіллі захоплює ст. Вапнярку, оточуючи Запорізький корпус, а разом з ним відтинає відступ танконикикам.

На ст. Крижопіль збирається нарада під керуванням от[амана] Омелянвича-Павленка²⁰ й на Вапнярку висилають полк Чорних запорожців і 3-й Гайдамацький. Перебалакавши з командантом „Вільної України”, пропонуємо вислати „Хортицю” і „Вільну Україну” в сторону Вапнярки й обіцяємо за всяку ціну завладіти станцією.

Комендант корпусу погоджується нас вислати, але протестує командант 8-ї Запорізької дивізії полк[овник] Б[азильський]²¹, який мусить при-

кривати відступ, мотивуючи тим, що, забираючи ліпші танконики на Вапнярку, його лишаять на залізниці незахищеним, тим часом тут дуже сильні ворожі танконики, які досвіта напевно перейдуть у наступ.

Просить залишити йому „Хортицю”. Отже в результаті вирішено: „Вільна Україна” іде в сторону Вапнярки; їй до помочі „Сух”; „Хортиця” ще вночі виходить на лінію Крижопіль–Рудниця і за всяку ціну стримує наступ ворожих танконикиків. „Вірний син” цілий час курсує між Вапняркою і Крижополем, оточуючи залізницю. Завдання „Хортиці” затримати ворожий наступ до ночі і, якщо пощаститься пішим частинам і кінноті захопити ст. Вапнярку, відходити на ст. Вапнярку, як же ж Вапнярку не вдасться захопити, тоді битись до останку, вкінці зірвати „Хортицю”, а самим прориватися лісами в напрямі Жмеринки.

Набравши палива, води й наладувавши повні льохи танконикика на боями до гармат і скорострілів, виходимо й займаємо вигідну позицію в напрямі Рудниці, запрягши ні кроку не рушитися назад, хоч би довелося тут і згинуть.

На досвітку з’являється „Коршун”, за ним на дуже вигідній позиції стає „Новоросія” з своїми далекосяглими морськими гарматами легкого калібру, та ми його зустрічаємо парою гранат: „Спізнився голубчику!” Починається бій, багато разів „Коршун” атакує, але закоштувавши наших гранат, відходить назад. Ми

вперто маневруємо на просторі не більше 200 кроків, посуваючися назад і вперед. Про відступ до ночі нема мови, а якби і схотіли відходити, то пройти 3–4 версти по відкритому полю було б дуже тяжко, тим більше, що „Новоросія” пристріляла залізницю. Наша розвідка й піша сотня цілий час охороняють нас зліва в лісі, а справа відкрите місце хоронить правий борт.

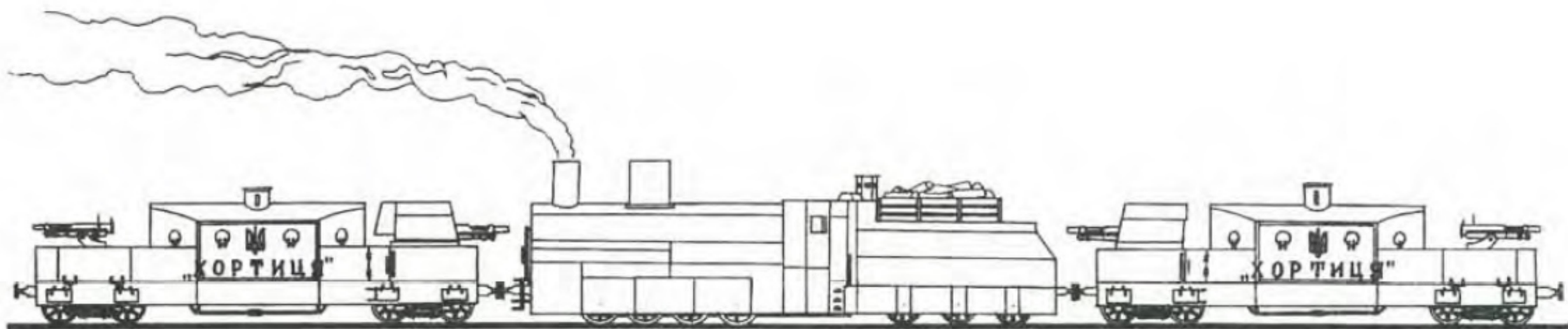
Ворожі панцирники залишили спроби робити наскоки. „Коршун” причаївся в лісі й чекає, щоб ми просунулися вперед, але ми уперто стоїмо. І хоч як хочеться поспробувати щастя зробити наскок, проте не рухаємося. Ворожа кіннота й піхота з’являється і зникає, хочеться вискочити й нагнати їм холоду, але ні, хай їм біс!

І втім наше щастя, бо як пізніше довідалися, на яких 600–700 кроків перед нами денікінці підминували насип, підложивши велику кількість динаміту й пірокселіни.

Біля години четвертої пополудні атакувала „Хортицю” ворожа кіннота, але дістала такого чосу, що небо було душе. Ввечері піші частини повели наступ на ст. Крижопіль, але спізналися, бо якби були це зробили скорше, то могли б так знищити залізничний шлях, що ми дійсно мусли б підірвати панцирник, але тому що вони почали наступ пізно, а до того ще на станції були частини 8-ї Запорізької дивізії, ми, почувши стрілянину ззаду, рушили на поміч станції й поспіли в сам час, бо ворог саме підходив. „Хортиця” увійшла на станцію вся в огні. Зробилося пе-

кло, бо всі 14 скорострілів і 4 гармати відкрили страшний огонь. Вже після першої команди „Огонь!” не можна було нічого чути, тільки суцільний гук. Вночі приїхав „Вірний син” і доніс, що наші захопили Вапнярку й ми можемо відходити.

І так завдання виконано, все майно вивезено на Вапнярку й далі. Під час відступу трапився такий епізод. „Вірний син”, сказавши, що дорога вільна, зараз відїхав, а ми стояли ще з годину, виставивши варти. Решта хлопців спала як забита, змучившись цілоденними боями. Та ось даю наказ рушати поволі назад, варта залазить у панцирник, на даху лишається один вартовий і, щоби не було сумно, співає „За горою сонце сходить, хлопці не зівайте...” Нараз гукають: „Стій!” З близьких корчів хтось питає: „Хто їде?” – „Хортиця!” – відповідає вартовий. „Тоді не рухайтесь, ми богданівці!..” Виявилось, що вислана застава Богданівського полку, під командою сот[ника] С., побачивши, що пройшов „Вірний син”, думала, що напереді нема нікого й підминувала залізницю, надіючися спіймати ворожий панцирник. Отже тільки завдяки пісні вартового ми урятувалися, може, від дуже неприємної історії. Ще пару день б’ємось на лінії Крижопіль–Вапнярка і нарешті приходимо на ст. Вапнярку, де застаємо Київську групу. Надходить швидким кроком осінь, ранішні тумани не дають можливості нічого бачити, так що пару разів мало не стикаємося з ворожими панцирниками.

Панцирний потяг I-ї бригади УСС „Хортиця”. Тальне, вересень 1919 р.

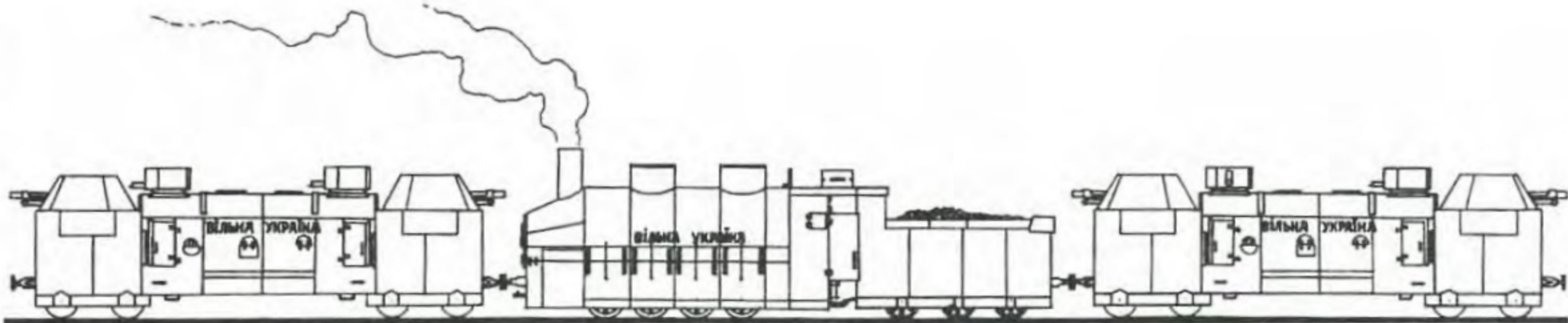

Кулеметно-артилерійська платформа панцирного потяга „Хортиця”

*При формуванні бойових частин панцирних потягів паротяг ставили тендером уперед. Контрольні платформи розташовували одночасно попереду і позаду бойової частини. (На схемі не показані)
Малюнки Тараса Штика*

Контрольна платформа

*Панцирний потяг
„Вільна Україна”.
Здобутий у більшовиків
II корпусом УГА
під Старокостян-
тинівим. Серпень
1919 р.*

*Вагон і паротяг панцирного потяга
„Вільна Україна”.
Малюнки Тараса Штика*

З Христинівського напрямку приходить наш дуже слабенький панцирник „Таємний” з гірськими гарматами. Сходимося на Вапнярці, „Таємний” маневрує в бік Христинівки, „Хортиця” – Крижополя.

В один з туманних осінніх днів раненько підійшли ворожі панцирники й барабанним огнем обстрілюють Вапнярку. „Хортиця” виходить їм назустріч, але через туман не може зорієнтуватись, де стоять ворожі панцирники, й коли туман розвіявся, ворог страшенно засипав „Хортицю” гранатами, бо вона стояла на полі, а ворог у закритті. Під огнем мусили ми відійти до Вапнярки, та от[аман] Тютюнник наказав за всяку ціну відігнати ворога. „Хортиця” стає на закриту позицію й починається двобій, а тим часом наша піхота з Вапнярки відходить в сторону ст. Журавлівка. Нараз ворожа граната попадає в котел паротяга, пара виходить і „Хортиця” стоїть без руху. На щастя, в депо був якийсь старий паротяг і тягне нас в напрямі Жмеринки на поправку, а на Вапнярці залишається „Таємний”. На ст. Журавлівка здибаємо „Вірного сина”, який їде на фронт. Увечері наші панцирники залишають Вапнярку й відходять до Журавлівки. „Вірний син” стає на станції, а „Таємний” чотири верстви за станцією, в напрямі Вапнярки.

Вночі „Таємний” відходить в наше запілля, не повідомивши „Вірного сина”. На розсвіті на Журавлівку з’являється панцирний потяг „Кор-

шун” і через туман підходить так близько, що якби був не на іншій лінії, то міг би взяти „Вірного сина” на буксир. Але машиніст, побачивши його, дав задній хід і тим вирятував „Вірного сина”. За годину наші панцирники захопили назад ст. Журавлівку. „Хортиця” в жмеринських майстернях поправляє паротяг і передню зіпсовану гарматну башту. Але з огляду на кепську ситуацію на фронті дістає наказ зараз же виїхати на фронт.

Іду до команданта відділу й голову, що не можу виїхати, тому що броневик потребує поправи, але командант наказує причепити звичайний паротяг і зараз виїхати.

Виходимо на фронт у напрямі Вапнярки. В 3–4 верстах від Вапнярки, в лісі, шини розібрав ворог, на фронті спокій. Висилаю розвідку в сторону ворога. „Хортиця” стає близько розібраного шляху. Сходжу з панцирника, сідаю в лісі на пеньку, й думки полетіли на далеку, рідну Катеринославщину, де тепер панує вже не червоний, а білий кат. Осінь надходить скорим темпом, падає неприємний осінній дощ, який пробирається поволі, але певно до самого тіла, козаки, як мухи, обліпили паротяг і гріються біля нього. Недалеко мене переходить якась боса жінка, несучи щось у мішку. За думками не звернув на неї навіть уваги. За хвилину вона повертається, простуючи до мене. Це була наша розвідчиня, яка ходила в запілля ворога. Вона дає мені відомості про Вапнярку, які

я собі записую. За півгодини знову йдуть якісь дві жінки. Одна з них з дитиною на руках, питають за командантом „Хортиці”. Кажу, що це я. Передають мені листа, якого їм дали на ст. Вапнярка. Розриваю зацікавлено й читаю підпис: „Капитан Малинукій, командир „Коршуна”. Зміст листа: „Гаспадин камандір, уезжайте на Жмерінку, за два часа я буду за вами!”

Розлючений, телефоную до Жмеринки, перервавши перед тим дріт у бік ворога, й прошу дозволу зробити наскок на ст. Вапнярка. Відповідає к[оманди]р відділу полк[овник] Л.: „Добре! Тут є „Вільна Україна” і „Помста”, зараз вирушаємо до вас і спільно зробимо наскок!” Прошу дозволу йти перший. „Добре! Але тільки коли ми прибудемо на місце!”

За дві-три години приходять „Вільна Україна”, „Помста”, „Вірний син” і „Таємний”. Розробляємо план наскоку. В результаті „Хортиця” й „Вільна Україна” ідуть в чоло, за ними на лінії „Хортиці” „Вірний син”, на лінії „Вільної України” „Помста”, а з нею „Таємний”. Висилаємо сильну розвідку в бік ворога, а за нею технічну сотню, направити шлях. Невдовзі технічна сотня повертає, шлях направлений і ми готуємося до наскоку. Завдання: „Хортиця” правим тором, „Вільна Україна” лівим, цілою силою пари йдуть на ворога, а зустрівшись з ворожими панцирниками, негайно розпочинають бій та за всяку ціну проломом захоплюють ст. Вапнярку. Інші наші панцирні потяги відкрива-

ють зараз же барабанний вогонь по ст. Вапнярка по мапі, наводячи на ворога паніку, а коли наші передні панцирники ув’яжуться в бій з ворогом, то задні переносять вогонь на запілля ворога й містечко, де стоїть ворожа піхота та обози. Кермує боєм полк[овник] Л., який залишається на задніх панцирних потягах. Команда: на місця – й з Богом! Командант „Вільної України” наказує своїм козакам винести фотель і поставити на даху панцирника і сідає в нім, готуючись до наскоку.

Кажу йому: „Пане полковнику, не забувайте, що перед нами „Коршун” і „Новоросія”, а не большевики!” – „Ну, пане сотнику! Ви трохи замолодий мене вчити!..” – відповідає. „Вибачте, що смів звернути таку увагу”, – а в душі думаю, побачимо, як буде далі.

„Кулеметчики на місця! До бою готуйсь!!! Пряма наводка! Граната!!! Повний хід!! Вперед!!!”

Їдемо повним ходом. „Вільна Україна” поруч. Задні наші панцирники вогню ще не відкривають.

Заворот направо. Тому що „Вільна Україна” йшла лівим тором, вона скорше побачила ворога, дає огонь і стає, хоча нашим завданням було не ставати, а йти стрімко.

Ворожі панцирники відкривають барабанний вогонь, „Хортиця”, виконуючи завдання, летить, стріляючи, вперед. Задні наші панцирники, почувши бій, вогню цілком не відкривають, бо певні, що ми за всяку ціну займемо Вапнярку. Ворожі

панцирники не витримують наскоку „Хортиці” і починають стріляючи відходити. „Хортиця” доходить щасливо до семафора, біля якого кінчиться ліс. Раптом наш правий борт з-за лісу починає обстрілювати батарея, що стоїть яких сто кроків від залізниці, замаскована кущами.

Паротяг розбитий, панцир у чотирьох місцях пробито, одна ворожа граната попадає в кулеметний отвір і рветься всередині нашого панцирника.

Наші втрати страшні. Лишився цілим тільки один кулеметчик. Машиніст моментально дає задній хід і „Хортиця” відходить 40–50 кроків назад і далі ні кроку, бо паротяг знищений, пара вийшла.

„Гранату!” – кричу до кулеметчика. Стаю за першу гармату й починаємо відбиватись від наступаючих ворожих панцирників. Батарея стріляє, але стрільна вибухають між деревами в лісі й не роблять нам шкоди.

Що діється ззаду, – не знаємо, чи є яка підмога – невідомо. За хвилину „Хортиця” починає рухатися назад. Це підїхав „Вірний син”, узяв на буксир і тягне з поля бою. Відстрілюючися, відходимо назад.

В цій бою було на „Хортиці” 6 козаків забитих і 12 ранених, в тім двох старшин. Діялось це 29 жовтня 1919 р.

Ранений при відступі я попав до лікарні та опинився на станції в Гречанах. Тут в один сумний, осінній день прибігають до мене мої хлопці зі сльозами на очах.

„Що є?” – питаю.

„Хортиця” загинула!.. – відповідають. – Під Проскуровом в бою зійшла з рейок і треба було її залишити. „Вірний син”, запалений ворожою гранатою, згорів, командант забитий!..”

Лежу без руху, навкруги хлопці з сумно похиленими головами. Грובהва мовчанка. У вагоні робиться темно. Надходить чорна осіння ніч...

ПРИМІТКИ

¹ Скоростріл – кулемет.

² Крісова куля – гвинтівкова куля.

³ Гарматне стрільно – гарматний набій, гарматень.

⁴ Тор – залізнична колія.

⁵ Далековид – бінокль.

⁶ Стéжа – дозір.

⁷ Юрко Тютюнник (1891–1930) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Під час Першої світової війни служив в запасних частинах російської армії. В 1917 р. – один з організаторів українського Сімферопольського ім. П. Дорошенка полку. Член Центральної Ради і Всеукраїнської ради військових делегатів. Після захоплення Києва більшовиками в лютому 1918 р. очолив кіш Вільного козацтва на Звенигородщині (Київська губ.), силами якого намагався далі провадити антибільшовицьку боротьбу. За Гетьманату деякий час ув'язнений. Один з керівників повстання політв'язнів уночі

проти 14 грудня 1918 р., завдяки якому напередодні вступу військ Директорії УНР до Києва центральна частина міста була зайнята повсталими. На початку 1919 р. разом з повстанськими формуваннями отамана Зеленого виступив проти Директорії УНР. Перейшов на бік більшовиків. З лютого того ж року — начальник штабу повстанських загонів отамана Григор'єва, що спершу діяли як з'єднання Червоної армії, а в травні підняли антибільшовицьке повстання. У липні з частиною повстанських відділів після тривалого рейду з'єднався на Поділлі з Армією УНР. Призначений командувачем Київської групи Армії УНР, що складалася з різних повстансько-партизанських формувань. Улітку — восени 1919 р. брав активну участь у запеклих боях українського війська проти більшовиків і білогвардійців. Учасник Першого Зимового походу, помічник командувача Армії УНР і командир Київської дивізії. Упродовж кампанії 1920 р. — командир 4-ї Київської дивізії. Після інтернування в польських таборах призначений у січні 1921 р. начальником Повстансько-партизанського штабу, мав координувати дії повстанських загонів в Україні й готувати загальне антибільшовицьке повстання. Очолив Українську повстанську армію під час Другого Зимового походу восени 1921 р., що завершився поразкою українського війська. Пробивав установити контакти з антибільшовицьким підпіллям в Україні. 1922 року, коли намагався

нелегально перетнути кордон УСРР, схоплений чекістами. В ув'язненні оголосив про своє „каяття” і був офіційно амністований радянською владою. З 1923 р. викладав у Харківській школі червоних старшин. Секретар-інспектор ревізійної комісії Всеукраїнського державного акціонерного товариства торгівлі. Співпрацював з Всеукраїнським фотокіноуправлінням, писав сценарії до фільмів. Репресований органами ОГПУ СРСР у 1929 р. Страчений.

⁸ Юхим Божко (1885 — 1919) — отаман Армії УНР. За Гетьманату — начальник охорони Запорізької залізниці в Катеринославі. Під час Протигетьманського повстання сформував і очолив добровольче українське військово-формування „Запорізька Січ”, з яким підтримав Директорію УНР. З червня 1919 р. — командир сформованої із „Запорізької Січі” 2-ї пішої дивізії армії УНР. За невиконання наказів командування його було в серпні 1919 р. усунуто з посади, а з'єднання розформовано. Тривалий час перебував під слідством. У листопаді того ж року на доручення Головного отамана С. Петлюри повернувся до формування „Запорізької Січі”, незабаром з частинами її перейшов на бік більшовиків. Убитий з наказу отамана О. Волоха.

⁹ Відділ — тут: загін.

¹⁰ Віз — тут: вагон.

¹¹ Шина — тут: рейка.

¹² Тарелі — тут: буфери.

¹³ Пуделко — коробка.

14 Апаній Волинець (1894–1941) – український військовий діяч, учасник повстанського руху, полковник Армії УНР. Брав активну участь в українському національному відродженні 1917 р. на Поділлі, заступник гайсинського повітового комісара. Сформував і очолив Гайсинський полк Вільного козацтва. Під час Протигетьманського повстання 1918 р. – командир повстанського куреня, згодом переформованого в 61-й Гайсинський ім. С. Петлюри полк Армії УНР. У січні – квітні 1919 р. на чолі полку бився з більшовиками в складі 19-ї дивізії Північної групи Армії УНР. Потрапивши в оточення, разом з ядром полку з боями дістався на Гайсинщину, де й очолив антибільшовицький повстанський рух. У серпні того ж року приєднав свої загоны до Армії УНР. Командир 13-го Гайсинського полку 5-ї Київської дивізії армії УНР. Узимку – навесні 1920 р. сформував повстанську Гайсинсько-Брацлавську бригаду, яка потім увійшла до складу Армії УНР. Інтернований у польських таборах. Замешкав на Волині. Член Української національної партії. Репресований органами НКВС СРСР.

15 Тягаровий – вантажний.

16 Трицалевий – тридоймовий.

17 Вивінуваний – забезпечений.

18 Симон Петлюра (1879 – 1926) – визначний український політичний і державний діяч. Народився в Полтаві. Активний учасник українського національного життя.

У 1901 – 1904 рр. перебував на Кубані, де займався науковою діяльністю, працював над упорядкуванням архівів кубанського козацтва. З 1904 р. – у Львові. Один з провідних діячів Революційної української партії (потім – Української соціал-демократичної робітничої партії). У 1905 р. повернувся до Києва. Публіцист, член редакції щоденника „Рада”, співредактор газети „Слово”. З 1912 р. – редактор видаваного в Москві часопису „Украинская жизнь”. У 1916 р. мобілізований до російської армії, працював на Західному фронті на посаді заступника уповноваженого Союзу земств. У квітні 1917 р. – ініціатор і організатор українського військового з’їзду Західного фронту. Учасник I Українського військового з’їзду (травень 1917 р.). Голова Українського генерального військового комітету й член Центральної Ради. У червні – серпні й листопаді – грудні того ж року – Генеральний секретар військових справ України. В січні 1918 р. – організатор Гайдамацького коша Слобідської України, разом з яким виступив на фронт проти більшовиків. З квітня – голова Київського губернського земства й Всеукраїнського союзу земств. У липні – листопаді був ув’язнений гетьманською владою. Активний учасник Протигетьманського повстання. Член Директорії УНР (з травня 1919 р. – її голова), Головний отаман військ республіки. Фактично з 1919 р. перебував на чолі Української держави. Після поразки Національно-визвольних змагань

1917 – 1921 рр. замешкав у Польщі. Наприкінці 1923 р. виїхав до Угорщини, згодом перебрався до Австрії. Наприкінці 1924 р. оселився в Парижі. Перший Президент УНР в екзилі (1926 р.). Загнаний від рук найманця ОГПУ СРСР. Похований на паризькому цвинтарі Монпарнас.

¹⁹ Двірець – вокзал.

²⁰ Михайло Омелянович-Павленко (1878 – 1952) – український військовий діяч, генерал-полковник Армії УНР. Полковник російської армії, учасник російсько-японської і Першої світової воєн. За Української Центральної Ради – командир полку в Катеринославі, за Гетьманату – командир 11-ї дивізії 6-го Полтавського корпусу, отаман Запорізького козацького коша. Упродовж грудня 1918 – червня 1919 р. – Начальний командант (Головнокомандувач) Української галицької армії. З липня 1919 р. – в Армії УНР. Голова делегації командування Армії УНР для переговорів з керівництвом білогвардійської Добровольчої армії. З вересня того ж року – командувач Запорізької групи Армії УНР у боях проти білогвардійців. Командувач Армії УНР під час Першого Зимового походу й кампанії 1920 р. Лідер „військової опозиції”, що домагалася усунення від влади Головного отамана С. Петлюри, соціалістичного керівництва УНР і встановлення військової диктатури. У травні 1921 р. звільнений з посади командарма й Військового міністра УНР і фактично усунений з армії. З кінця

1921 р. – на еміграції в Чехословаччині. Очолював Союз українських ветеранських організацій. Після Другої світової війни мешкав у Німеччині і Франції.

²¹ Гаврило Базильський – український військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР. Полковник російської армії, учасник Першої світової війни. У 1917 р. українізував 258-й Кишинівський полк, яким командував. На початку 1918 р. вивів українізовану 65-ту дивізію з Румунського фронту на Україну. За Гетьманату – командир 42-го (32-го) полку 11-ї дивізії 6-го Полтавського корпусу. Під час Протигетьманського повстання підтримав Директорію УНР і перебрав на себе командування 11-ю дивізією. На початку 1919 р. командував запасною бригадою. З травня – командир 8-ї Запорізької дивізії Армії УНР, на чолі якої брав участь у боях проти більшовиків і білогвардійців. Наприкінці року захворів на тиф і мусив тимчасово покинути військову службу. На початку 1920 р. взяв участь у формуванні українських частин на терені Польщі, командир запасних бригад Армії УНР. З жовтня 1920 р. – командир 1-ї Запорізької дивізії. Разом з Армією УНР інтернований наприкінці 1920 р. у польських таборах. Активний учасник „військової опозиції”, за що в травні 1921 р. звільнений з посади командира дивізії. Замешкав в Українській збірній станиці в Каліші.

Вступ до публікації і примітки
Михайла КОВАЛЬЧУКА